

ДЕПОРТАЦІЯ ВОЛИНСЬКИХ НІМЦІВ ВЗИМКУ 1915 – 1916 РР.

Зимова 1915 – 1916 рр. депортація німців-колоністів з Волинської губернії була другим етапом цієї акції, розпочатої з ініціативи військового відомства Росії ще в червні 1915 року. Ставлення до колоністів, яких планувалося виселити, з боку вищого командного складу російської армії було з цинічною відвертістю сформульовано начальником штабу Верховного головнокомандуючого генералом від інфантерії М.Н. Янушкевичем: *“Надо всю немецкую пакость уволить, и без нежностей, наоборот, гнать их как скот”*¹. Військові і поліція на місцях узялися виконувати цю “гуманну” вказівку вищого начальства буквально і з надмірною ретельністю. Не меншу заподадливість виявляли й цивільні органи влади, залучені до участі в проведенні депортації.

Взимку 1915 – 1916 рр. з метою полегшення долі колоністів, що змушені були виселятися, у цей процес включилася громадська організація – Південно-Західний Комітет Всеросійського Земського Союзу. Вже у першій половині 1915 р. комітету довелося займатися проблемами біженців та евакуйованих, що було зв’язано з відступом російської армії. Для координації цієї роботи в структурі комітету був створений Відділ допомоги населенню, що постраждало від війни. Офіційно його існування було оформлено лише 21 серпня 1915 року, хоча свою діяльність він почав набагато раніше². Особливим видом діяльності цього відділу була його допомога саме німцям-колоністам, яких планувалося виселити. З огляду на особливо велику кількість цієї категорії виселенців з Волині керівництвом Комітету було вирішено створити спеціальний Відділ для перевезення німців-колоністів з Волинської губернії. У своїй постанові від 24 січня 1916 р. Комітет виразив принципову згоду надати допомогу організації “Югобеженец”, що діяв у Житомирі і займався ліквідацією німецького землеволодіння в цьому регіоні. Він вважав, що участь громадської організації буде сприяти справедливій оцінці майна, значно полегшить долю виселенців і дасть змогу планомірно здійснити посівну кампанію навесні 1916 р.³

Для з’ясування характеру майбутньої діяльності до Житомира був висланий член Комітету П.К. Лінніченко. Тим часом Відділ до-

помоги населенню, що постраждало від війни, набрав понад 100 нових співробітників і, приєднавши до них 12 – 15 колишніх працівників, відрядив їх у Житомир для участі в роботах з ліквідації.

Але після ближчого ознайомлення з умовами і змістом роботи керівництву комітету довелося відмовитися від участі в цих заходах. Постановою від 27 січня 1916 року комітет визнав свою причетність у справі ліквідації небажаною і вирішив усіх своїх співробітників, відряджених на цю роботу, рекомендувати в повне розпорядження організації князя Урусова. Таким чином Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу особистої участі в справі ліквідації німецького землеволодіння і майна волинських німців-колоністів не брав⁴. У його розпорядженні залишилися тільки агенти-провідники в кількості 27 чоловік, що і були відряджені для супроводу партій депортованих німців у місця нового розселення. Усього вони перевезли понад 24 тисяч виселенців⁵.

Після закінчення своєї поїздки кожен провідник повинен був написати і здати звіт про неї, керуючись друкованою схемою, складеною Інформаційним Бюро Комітету. Із 27 провідників такі доповіді зробили 23. У більшості випадків це дуже докладні, цікаві та цінні джерела, що дають можливість очима безпосередніх учасників побачити, як діяв механізм депортації в реальності, як політичні рішення вищого військового керівництва прирекли десятки тисяч ні в чому неповинних людей на страждання, нестатки й злидні, лягли важким тягарем на плечі переважно жінок, дітей і стариків.

У штат агентів-провідників Комітет Південно-Західного фронту прагнув набрати людей інтелігентних, з-поміж священиків, студентів, учителів. Причому, для супроводу німців-колоністів бажаним було хоча б елементарне знання німецької мови. Щоправда, таких провідників були одиниці. Цей добір робився свідомо, тому що інтелігентна людина, на думку керівництва комітету, у важких і конфліктних ситуаціях завжди спробує знайти загальну мову і з колоністами, і з поліцією, і з військовими, і з залізничним та іншим цивільним начальством. Керівництво комітету вважало, що саме інтелігентні провідники зможуть найбільше реально допомогти колоністам, що виселялися, сприяти усуненню і зм'якшенню побутових проблем під час переїзду, а також сприяти їм *“в смысле обуздания ретивого гражданского начальства, слишком часто не особенно стеснявшегося с беженцами”*⁶. У цьому відношенні роль

агентів-провідників була, безумовно, необхідною і досить важливою. Але навіть їхня участь у багатьох випадках не могла допомогти виселенням, і переселення проходило в жахливих умовах. Важко уявити, що було б з ними, якби їх залишили перед сваволею військової, поліцейської і цивільної влади один на один.

Головна роль агентів-провідників полягала не просто в супроводі партій колоністів, але й у постачанні їх усім необхідним у дорозі: теплим одягом, харчуванням, опаленням, освітленням і медичною допомогою. З цією метою їм видавалися запаси одягу, білизни і грошові аванси. На допомогу провідникам на Київському вокзалі було організоване чергування для постачання їх милом, свічками, додатковими авансами і запасами одягу. Крім того, агенти-провідники мали перед виїздом зареєструвати своїх колоністів, довести їх до зазначених у маршруті станцій, зробити висадку і здати місцевій владі. І тільки після цього їхні функції вважалися виконаними⁷.

Але в реальності через бюрократичну плутанину і халатне ставлення до своїх службових обов'язків багатьох посадових осіб провідникам доводилося часто займатися безліччю інших, не визначених їм функцій.

Призначення на супровід визначеної партії переселенців агенти-провідники одержували в Києві. Але, прибувши до Житомира, у Волинському Комітеті Всеросійського Земського Союзу дуже часто усе мінялося. Через те, що провідників не вистачало, то замість однієї партії їм доводилося супроводжувати по дві, три і навіть чотири. Так, провідник Беляєв у Києві одержав призначення супроводжувати групу в 490 осіб від станції Рихальське. У Житомирі йому повідомили, що група буде в кількості 927 чоловік, а коли він прибув у Новоград-Волинський, то цифра супроводжуваних досягла однієї тисячі. Тобто, паперові канцелярські зведення Житомира для Києва на місцях були далекими від реальності. *“Все хорошо и красиво выглядит лишь в канцелярских бумагах, но далеко не так на деле”* – відзначив один із провідників у своєму звіті⁸.

Вказавши дату і точне місце посадки партії колоністів, що виселяються, керівництво “Югобеженца” і Волинського Комітету Всеросійського Земського Союзу часто залучало агентів-провідників до роботи в комісіях з ліквідації майна колоністів. Зазвичай вони призначалися секретарями-реєстраторами. Як правило ліквідаційна комісія складалася з трьох чоловік: голови, ліквідатора і секре-

таря-реєстратора. Суть роботи полягала в тому, щоб в кожному колоністському будинку оглянути, оцінити і прийняти наявне майно відповідно до заздалегідь розробленої оціночної інструкції, якою були забезпечені всі ліквідатори. Часу для виконання цієї роботи було дуже мало. Її починали за кілька днів до виїзду і вимагали закінчити якнайшвидше. Тому не дивно, що ліквідаційні роботи проходилися хаотично і не об'єктивно, повсюдно супроводжувалися різного роду зловживаннями з боку ліквідаторів, що відзначали у своїх звітах майже всі агенти-провідники. Про справедливу оцінку майна не могло бути і мови.

Робота ліквідаційної комісії закінчувалася видачею ордера, на підставі якого виселенці мали одержати визначену суму грошей. Після цього, як правило, поліція приступала до організації доставки колоністів на станцію посадки. Зважаючи на те, що транспорт у них майже повсюдно був ліквідований, поліція змушувала займатися перевезенням багажу та людей місцевих селян. Колоністам дозволяли брати не більше двох пудів домашнього майна, але оскільки його ніхто не зважував, багато хто брав більше. Підвід і саней не вистачало, вони були перевантажені, часто дорогою перекидалися в глибокі замети разом з майном, дітьми і стариками, що сиділи зверху. Поліція постійно підганяла, щоб якнайшвидше повернути транспорт назад і доставити тих жителів, що іще залишилися в колоніях. У будинках не залишали нікого – ані тітко хворих, ані престарілих, які часто навіть не мали сил самостійно пересуватися.

Картини виїзду із колоній мали гнітючий вигляд, супроводжувалися плачем десятків і сотень людей та жалібним і несамовитим завиванням собак, які не бажали розлучатися зі своїми господарями. Важкий душевний стан колоністів підсилювався ще й почуттями глибокої образи, гіркоти і несправедливості від того, що відбувалося, а також страхом перед невідомістю, яка чекала їх у недалекому майбутньому. Провідник Качалов у своєму звіті з цього приводу справедливо зауважував: *“Положение немцев было тяжёлое, вызванное снятием их с родных земель и отправкой, как они говорили, куда-то на верную погибель. К месту посадки они прибывали в мрачном настроении, которое ещё больше усиливалось видов товарных вагонов и грубым отношением полиции, их сопровождавшей. Обидна и непонятна была для немцев такая перетрубация и ломка их жизни. С горечью в словах многие из них*

говорили: “Да за что же нас выселяют? Ведь у нас мужья и дети сражаются в рядах русской армии”⁹.

Поспіх поліції з виселенням, як виявлялося пізніше, був часто зовсім даремним. Рідко яка партія колоністів, що прибули на станцію, відразу ж здійснювала посадку. Багатьом доводилося чекати, тому що не вистачало паровозів, вагонів, затримувалася їхня подача. Затримка іноді тривала один-два тижні. Місцева влада розселяла колоністів у будинках жителів станцій та прилеглих сіл, у самих приміщеннях станцій, у бараках для біженців, якщо такі були. Але нерідко поліція залишала людей просто на вулиці, під відкритим небом під час снігопаду, у негоду, в тріскучий мороз, тому що розселити було ніде. Щоб не замерзнути, колоністи розводили багаття і коротали біля них час, дожидаючись свого потяга. Зважаючи на те, що багато жінок та дітей із бідних родин навіть не мали зимового одягу, серед колоністів починалися масові простудні захворювання, були непоодинокі смертні випадки. Багато агентів-провідників, що замовили теплий одяг задалегідь, роздавали його найбільш нужденним тут же. Часто тюки з одягом затримували, майже не було дитячого зимового взуття, і діти страждали більше усіх. Не завжди на станціях під час затримки виїзду було налагоджене харчування, іноді не було навіть окропу. Колоністи змушені були витратити запаси тих своїх продуктів, що призначалися в дорогу.

Особливо велике скупчення колоністів спостерігалось на станції Коростень. Були періоди, коли сюди вагони не подавалися зовсім, а поліція із запалом, гідним кращого застосування, продовжувала виселяти німців з колоній. У результаті на станції зібралася така кількість людей, що всі бараки для біженців і сам будинок станції були буквально переповнені. Ті, хто не знайшов собі місця в бараках, проводили дні і ночі на вулиці біля багать, багато хто прямо на залізничних коліях, причому по десять і навіть п'ятнадцять днів¹⁰. Агент-провідник Кравець під враженням побаченого тут видовища у своєму звіті залишив наступний запис: *“Поистине ужасная картина представилась моим глазам, когда впервые увидел этот барак. При входе с улицы тебя сразу обдает всеми существующими в мире острыми и скверными запахами так, что ты на несколько секунд совершенно балдеешь и забываешь, зачем пришёл, а когда немного опомнишься, твоим глазам представляется другая картина. Чтобы иметь представление этих барак, достаточно представить себе большой деревянный сарай, который*

вмещает в себя только тысячу человек, и напустить в него три тысячи человек, и чтоб каждый из них повесил для сушки здесь же вымытую им пару белья или детскую пеленку, и заставьте всех петь, кричать, плакать, ругаться. Вот это и будет барак. По каким-то причинам посадки приостановили, а колонисты все прибывали большими партиями, а девать их некуда. Кто пролез в барак, там и остался. Остальные расселились вдоль полотна со своими сундуками и узлами. Ждать им пришлось пять дней под открытым небом. Погода, как назло, убийственная была: мороз и снег. Потом оттепель, целый день падает хлопьями мокрый снег, грязно, сыро. Стали учащаться заболевания и смертные случаи”¹¹.

Подібні картини спостерігали провідники й на інших станціях. Багато хто з них звертали увагу на переважну кількість жінок, дітей і стариків, у яких чоловіки, батьки, сини були на фронтах. Майже в кожній партії колоністів кількість дітей і підлітків становила 40 – 50%. Нерідко серед виселенців зустрічалися і солдати, що недавно повернулися з передової, поранені й скалічені, і з цієї причини звільнені від подальшої служби. Були й такі, що прибули у відпустку. Їм доводилося відправляти свої родини в невідомі місця, а самим повертатися на фронт. Провідник Кудрявцев згадував: *“При посадке я не мог не заметить георгиевские кресты на груди нескольких выселенцев. Оказалось, это герои с австрийского, германского и турецкого фронтов, а теперь – по воле злого рока – выселяемые немцы. Было крайне неловко перед этими ранеными (некоторые с трудом ходили, были с одной рукой) солдатиками, которых огульный приказ вмешал в массу выселенцев. И в награду за подвиги и увечия гонит из родных мест в неведомую даль, в неизвестное будущее, неизвестное по размеру горьких чувств, которые придется испытать, и слез, которые придется пролить”¹².* Але якщо багато хто з провідників відчували подібні почуття незручності та вини перед колоністами і прагнули їм допомогти, то зовсім протилежним чином поводитися представники місцевої влади, особливо поліція. Вони не тільки залишалися байдужими до становища колоністів, поводитися грубо, не стримували брутального лементу і лайки, але навіть у такій драматичній ситуації зловживали своїм службовим становищем, займаючись вимаганнями. Урядники брали хабарі, обіцяючи посадити свою партію колоністів у вагони першою. Хабарі бралися і за черговість одержання грошей за ліквідоване майно. Один із приставів обіцяв німцям колонії Іванівки

посадити їх у вагони на станції Білокоровичі, розташованої усього в чотирьох верстах, якщо кожна родина асигнує в його кишеню по два карбованці. Не одержавши необхідної суми, він відправив колоністів на станцію Олевськ, що знаходилася за п'ятдесят верст, прирікши їх на безглуздий і виснажливий у зимових умовах перехід¹³. Провідник Ногаєв у своєму звіті підкреслював: *“... я не зустрічав в цьому ешелоне ні одного чоловіка, який би не уплатив нелегальної подати, так називаєміє “хабари”*. Мне говорили і указували немцев, уплативших за своє, казалося би, невинное і законне желание остаться на родине по 2 тысячи руб., а теперь выселенных тем же порядком и теми же путями. Так развита система выжимания, являющаяся любимым детищем государственного режима”¹⁴.

Після більш чи менш довгого чекання на станції нарешті-то подавалися вагони. Здебільшого це були звичайні теплушки, перероблені з вантажних вагонів, але із багатьма дефектами: відсутні східці, грубки, були вибиті вікна, із труднощами відкривалися і закривалися двері. Рідкісним винятком були вагони з теплою обшивкою. Більшість з них були брудними і непродезінфікованими, хоча дезінфектори були майже на кожній станції, але займатися своєю справою вони не поспішали. Провідник Беляєв виразив своє враження від стану вагонів досить образно, вважаючи їх *“не помещения для людей, а скорее ящиками для ненужных вещей”*¹⁵. Один з вагонів у кожному ешелоні призначався для провідника, разом з яким повинен був їхати військовий фельдшер. Тут же мали зберігатися й необхідні харчові припаси і надаватися необхідна медична допомога. На кожному партію, що виселялася, передбачався й багажний вагон, але його, як правило, не було.

Наступним етапом процесу виселення була посадка у вагони. Нею повинні були керувати завідувачі, призначені зі штату співробітників “Югобеженца” або з представників місцевої поліції. Але найчастіше вони просто не з'являлися на посадку або свідомо не брали в ній участі, а всю роботу звалювали на провідників. Останні ж намагалися провести її організовано, розсадити колоністів рівномірно, не розриваючи сімей, родичів чи й навіть жителів однієї колонії. Але одній людині простежити за цим було неможливо. А якщо врахувати, що колоністи погано розуміли російську мову, їх постійно підганяла поліція, вагони подавалися в незручні для посадки місця і нерідко були розтягнуті на півверсти, часто посад-

ка проводилася вночі і без освітлення, то ж не дивно, що вона перетворювалася у справжній хаос. Замість призначених 25 у вагони набивалося по 40 – 45 чоловік. А якщо врахувати ще й багаж, то колоністи опинялися в жахливій тісноті. Люди сідали без усякого порядку. Нерідко були випадки, коли не тільки родичам, але і членам однієї родини доводилося сідати в різні вагони, які, іноді, на лихо їм, їхали в різні місця призначення¹⁶. Тут же знову надмірну ініціативу і старання демонстрували поліцейські і стражники, для яких головним завданням було позбутися колоністів, якомога швидше заштовхавши їх до вагонів. Причому саджали навіть важкохворих, у тому числі й на інфекційні хвороби, не бажаючи пізніше возитися з ними окремо і не звертаючи уваги на протести провідників.

Часто виникали ситуації, коли в один вагон попадали жителі різних колоній, для яких були зовсім різними місця призначення. Іноді це з'ясувалося вже на станціях висадки. Плутанину і хаос підсилювало і вище начальство, що давало майже перед самою відправкою вказівки розділити потяг на частини і призначало для них різні кінцеві станції. Після цього люди знову починали рухатися, і фактично починалася нова посадка, тому що усім, закономірно, хотілося їхати зі своїми рідними.

Після посадки проводилася реєстрація. Причому її мали проводити і поліція, і провідники. Але поліцейські себе цією роботою, як правило, не утруднювали, називаючи приблизні цифри вигнанців. Провідники ж повинні були мати спеціальну реєстраційну документацію. Вона складалася з посімейних, повагонних і поїзних реєстраційних карток. У посімейних картках зазначалося прізвище, ім'я та побатькові глави родини, її склад із вказівкою віку всіх членів, заняття чоловіків, національність, місце посадки, номер вагона, дати виїзду і прибуття на кінцеву станцію і місце нового поселення. У повагонних та поїзних картках була інформація про станції виїзду і прибуття, прізвище агента-провідника, номер потяга, кількість вагонів, загальна кількість колоністів і за віковими групами, дати виїзду і приїзду в кінцевий пункт, а також відомості про професійну підготовку чоловіків. Ця реєстраційна документація використовувалася найчастіше в кінцевих пунктах маршруту, а потім здавалася провідниками разом зі звітами в Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу¹⁷.

Переходячи з одного вагона в інший, провідники проводили реєстрацію. Нерідко закінчити її до відправлення не вдавалося, і

вони робили це в дорозі. Подекуди доводилося годинами сидіти в одному і тому ж вагоні, доки потяг не зупинявся на якій-небудь станції і з'являлася можливість перейти в інший вагон. Настрій у вагонах панував невеселий. Провідник Чинчирадзе відмічав: *“В вагонах плакали, плакали уезжая неизвестно куда, на край света, как они говорили, не видя конца путешествию, уезжая с насиженных мест, где остались дорогие воспоминания и тени прежние. Жили они до войны хорошо. Но с войной, когда весь здоровый элемент ушёл на позиции, они обеднели”*¹⁸. Згодом, дещо заспокоївшись, колоністи стали спрямовувати свої думки у майбутнє, хоча образа і обурення не полишала їх всю дорогу. У звіті провідника Хухунайшвілі читаємо: *“Когда я их переписывал, они спрашивали о своей будущности. Высказывали недовольство, что выселяют их, когда у некоторых из них по три сына на разных фронтах проливают кровь. Говорили, что всё пришлось продать за бесценюк”*¹⁹. Одночасно з ресстрацією провідники з'ясовували, які проблеми хвилюють колоністів, і намагалися допомогти в їхньому вирішенні. У середньому кожен провідник супроводжував біля тисячі колоністів.

Тривалість переїзду залежала від багатьох чинників, але зазвичай не менше 7 днів. Деякі партії доїжджали до кінцевої станції лише через три-чотири тижні. Головними турботами агентів під час переїзду були: організація харчування, опалення вагонів і медичне обслуговування колоністів.

Харчуватися вони мали на спеціальних пунктах харчування залізничних станцій. Відповідно до інструкції “Югобеженца” провідники повинні були за три дні до прибуття на станцію, де планувалося харчування, дати телеграму губернатору про час прибуття ешелону і вказати кількість людей. Але ці заходи ніколи ні до чого не приводили, тому що ніхто не міг з певністю сказати, на якій станції і в якій губернії буде ешелон через добу, не говорячи вже про більш тривалі терміни. Бездумне дотримання вимог інструкцій призводило до того, що колоністи взагалі залишалися голодними. Тому провідники починали телеграфувати прямо на пункти харчування тих станцій, приблизний час прибуття на які можна було передбачити заздалегідь. Це зразу ж поліпшило ситуацію і в більшості випадків прибулі колоністи отримували їжу. Правда, якість її рідко була задовільною. Хоча б раз на добу провідники намагалися забезпечити своїм підопічним гарячу їжу. Але робити

це регулярно не вдавалося нікому. Найчастіше пункти харчування пропонували лише чорний хліб і суп, у якому зрідка зустрічалося м'ясо. Іноді годували пісним капусняком чи кашею, рідкісним винятком була риба, капуста, борщ чи м'ясо і ковбаса. Але майже повсюдно був чай і цукор.

Більше проблем виникало з харчуванням дітей. Їм додатково передбачався білий хліб і молоко. І якщо хліб нерідко усе-таки видавали, то молока не було майже ніде. В цілому рідко хто з провідників не скаржився на проблеми з організацією харчування. Деякі маршрути проходили такими станціями, у яких пунктів харчування взагалі не було. Іноді їхні завідувачі не були готові годувати гарячою їжею, пояснюючи це відсутністю повідомлень про прибуття ешелону чи відсутністю продуктів, заміняли гарячу їжу сухими пайками, чаєм або й просто окропом. Бували ситуації, коли пункти харчування були взагалі закриті. Часто приготовленої їжі усім не вистачало, вона була поганої якості і їсти її було неможливо, після її прийому починалися кишкові захворювання. Багато провідників відзначали, що найбільші проблеми з організацією харчування починалися із Саратова. Місцевий пункт харчування, на їхню думку, був одним з найгірших, хоча й завідувала ним віце-губернаторша з цілим штатом патронес. Організація обідів тут була нікудишньою, а їжа була неякісною. Були випадки, коли колоністам не хотіли видавати навіть гарячої води, аргументуючи це тим, що вони беруть її не для пиття, а для прання дитячої білизни²⁰.

Керівництво Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу, передбачаючи можливість проблем з харчуванням, видавало провідникам грошові аванси для закупівлі продуктів. Найчастіше вони закупляли на ці гроші хліб, сало, чай і цукор. Але на деяких станціях купити їх було неможливо через відсутність або закриті магазини, спеціально і надмірно завищених спекулянтами цін та інші причини. Особливо складно було з закупівлею продуктів після Саратова. Один з агентів відзначав, що до Саратова пункти харчування виправдують своє призначення, *“а дальше – ужасно, как для людей, так и для проводника. Всего-навсего два питательных пункта, а ехать приходится 4 – 5 дней. Бывают случаи, когда колонисты целый день остаются голодными. Кругом степь. На станциях ничего нельзя достать, даже кипяченой воды”*²¹. Ситуація загострювалася ще й тому, що особисті істівні припаси виселенців, більшість з яких були бідняками, до

цього часу вже закінчувалися, і їхати їм в останні дні переїзду доводилося нерідко напівголодними.

Другою після організації харчування проблемою було опалення вагонів. Якщо врахувати, що виселення проходило в зимовий період, то зрозумілою стає особлива увага до неї з боку провідників. Саме завдяки їхній наполегливості у більшості випадків вагони більш-менш у достатніх кількостях одержували паливо (дрова чи вугілля). Причому нерідко доставати його провідникам доводилося різними способами: і проханнями, і погрозами, і скандалами, і вимогами. Але навіть одержавши розпорядження про видачу палива і свічок для освітлення вагонів, станційні робітники не поспішали їх виконувати. Іноді вони починали це робити перед самою відправкою і не встигали рознести по всіх вагонах, або ж видавали всього по два-три поліна. Багато провідників відзначали, що якби вони не вимагали палива і свічок, то їх на станціях ніхто б і не запропонував. Не дивно, що нерідко колоністам доводилося і самим промишляти, точніше кажучи, красти вугілля і дрова, особливо вечорами і ночами. І якщо в перші дні переїзду вони зазвичай запитували в провідників *“А чи ми тут получимо дров?”*, то невдовзі питання звучало так: *“А чи тут є дэ вкрасы дров?”*²². Провідникам нічого не залишалося, як дивитися на це крізь пальці, вважаючи такі вчинки колоністів просто вимушеними, а іноді й самі вказували місця, де можна було потягнути якусь кількість вугілля чи дров. Проте, незважаючи на всі старання провідників, німцям нерідко доводилося в дорозі мерзнути. Особливо страждали діти.

Проблеми з харчуванням людей та опаленням вагонів доповнювалися ще й великим скупченням людей, тіснявою, нестачею мила, гарячої води, неможливістю випрати білизну, особливо для немовлят, відсутністю елементарних гігієнічних зручностей, зокрема вбиралень. Мало того, що виселенці з останньої причини змушені були на кожній станції порушувати санітарні умови, це ще й ставало причиною багатьох інших нещасть: відставаннями від потягів, особливо підлітків, які залишалися без теплого одягу і через це застуджувалися, поки доганяли свій ешелон; каліцтвом і навіть смертними випадками через попадання під колеса потягів, відправлення яких іноді починалося зненацька, без попередження; застудами дітей, що іноді закінчувалися смертю, особливо серед тих, хто захворів кором; і т.п. На важкі санітарно-гігієнічні умови вказували багато провідників, справедливо зауважуючи: *“... сейчас*

тьє поселенцев, что ехали они по холоду. От простуды все-таки умерло меньше, чем умерло бы от эпидемий в такой грязи и скученности, если б было тепло”²³.

Захворювання були переважно двох типів: інфекційні (черевний тиф, скарлатина, дизентерія, дифтерит, кір) і простудні, що супроводжувалися лихоманкою, кашлем і головними болями. Для надання медичної допомоги в дорозі на кожен ешелон призначався фельдшер. Але через те, що їх не вистачало, в дорогу, як правило, відправлялися санітари, що не мали не тільки медичних знань, але й майже ніяких ліків, крім йоду, що оцінювалося як глузуванням над нещасними хворими. Найчастіше не було і спеціального вагона для ізоляції інфекційних хворих.

Щоб не допустити масового поширення інфекційних захворювань, на багатьох станціях були організовані медпункти, лікарі й фельдшери яких зобов’язані робити ретельні огляди усіх вагонів, виявляти інфекційних хворих, ізолювати їх у місцевих лікарнях, проводити дезінфекцію вагонів чи й навіть вимагати їхньої заміни. Зазвичай же станційні лікарі лише створювали видимість огляду чи й зовсім його не проводили, не бажаючи обтяжувати себе турботою про хворих. Лише наполегливість провідників змушувала їх робити це більш-менш сумлінно. Справедливості ради слід зазначити, що на деяких станціях лікарі робили медогляди дуже ретельно: заходили в кожен вагон, заглядали під нари, між постелями, навчені гірким досвідом, коли біженці ховали в постелях не тільки хворих, але й трупи померлих, боячись залишити їх на медичних пунктах. Внаслідок таких сумлінних оглядів завжди виявляли не один десяток хворих, ізолювали їх, проводили дезінфекцію і тим самим запобігали подальшого поширення хвороб, рятуючи колоністів від страждань, а то й від смерті.

Проте, незважаючи на всі зусилля провідників у плані організації медичної допомоги, смертні випадки все-таки були в кожній партії колоністів. Від хвороб найчастіше вмирили діти. Старики вмирили і від хвороб, і від старості. Кількість померлих у кожному ешелоні була різною, але такі випадки завжди справляли на людей гнітюче і приголомшливе враження.

Останнім етапом цих подорожей були станції висадки і місця нового розселення. Більшість кінцевих станцій були в Астраханській губернії, деякі ешелони розвантажувалися в Самарській, Оренбурзькій і Вологодській губерніях, Терській області, і навіть у

Сибіру. У більшості кінцевих пунктів колоністів уже чекали представники місцевої влади. Подекуди прибулих відразу ж вантажили на задалегідь приготовлені сани, роздавали теплий одяг, валянки і розвозили у прилеглі селища на нові місця проживання. Але нерідко німцям доводилося по кілька днів залишатися на станціях висадки, тому що місцеві органи влади не були готові їх розселити. Доводилося їм далі жити у вагонах, приміщеннях станцій, у бараках. У кращому випадку їх розселяли серед місцевих жителів і навіть організовували гаряче харчування. Деякі змушені були чекати розселення протягом кількох тижнів. В Астрахані, приміром, деяким партіям виселених довелося чекати початку навігації на Волзі, тому що іншим шляхом доставити їх у місця розселення було неможливо²⁴.

Зустрічала місцева влада колоністів по-різному. У більшості випадків місцеві чиновники розуміли, з ким мають справу, і намагалися, хоч і без особливого ентузіазму, допомогти у вирішенні виникаючих проблем і якнайшвидше розселити німців у місцях нового проживання. Але не обходилося і без курйозів. Так, партія колоністів, що прибула 6 березня у Вологду, була оточена посиленими нарядами поліції, стражників, наглядачів і городових у присутності поліцеймейстера міста. Виявилося, що у Вологді колоністів сприймали як злочинців, тому їм були вжиті такі заходи посиленої охорони. З превеликими труднощами провіднику Карпову вдалося переконати адміністрацію, що перед ними не злочинці-шпигуни, а прості трудівники-селяни, майно яких було ліквідовано, а самі вони виселені примусово за безпідставними звинуваченнями та наказом вищих військових чинів²⁵.

Слід зазначити дуже важливу роль агентів-провідників у справі розселення колоністів, хоча це вже виходило за рамки їхніх обов'язків, визначених інструкціями. Проте багато хто з них їхали з колоністами навіть у віддалені селища і на місцях сприяли вирішенню багатьох виникаючих проблем.

У ряді поселень місцева влада ґрунтовно підготувалася до прийому виселених колоністів, прагнучи облаштувати їх по-людськи. Подекуди навіть були створені місцеві комітети допомоги виселеним, до складу яких входили вчителі, священники, селяни. Вони-то й взяли на себе відповідальність за розселення німців і прагнули допомогти їм адаптуватися в нових умовах. Досить ефективно вирішувалися проблеми з розселенням на території Астраханського

козачого війська. Станичні правління швидко розмістили їх по квартирах і з перших же днів зайнялися вирішенням проблеми працевлаштування новоселів. Особливо їх цікавили мірошники, столярі, ковалі, шевці й інші ремісничі професії. У багатьох місцях перші протести місцевих жителів проти розквартирування в них німців через день-два перемінилися доброзичливим ставленням до них. Це відбувалося завдяки тому, що самі колоністи показали прагнення до охайності, чистоти, акуратності, порядку і висловили бажання допомагати у домашньому господарству. Таке ставлення німців до своїх господарів дивувало місцеве населення, і деякі жителі самі стали пропонувати свої приміщення під квартири для колоністів. У таких ситуаціях дуже допомагали ті провідники, що рекомендували німців як хороших працівників, що розбираються в сільському господарстві, і просили дати їм роботу. Нерідко ці прохання задовольняли відразу або ж просили зачекати початку весняно-польових робіт²⁶. Досить швидко вдавалося знайти роботу тим, хто був розквартирований на окраїнах чи поблизу міст. Подекуди німецькі діти навіть починали відвідувати школи.

Але були й зовсім протилежні ситуації і станції висадки для багатьох колоністів ставали черговим етапом нових випробувань. Особливо це стосувалося тих, кого відвозили у віддалені райони Оренбурзьких степів. Переїзд був довгим, наявний одяг зовсім не захищав від тріскучих морозів, теплих кожухів, кожущків, бушлатів і валянків не вистачало, селища зустрічалися рідко, про окріп і мови не було. До цього ще додавалося і зовсім непривітне, а найчастіше вороже ставлення місцевих селян, що під впливом антинімецьких газет і брошур називали їх “ворогами”, “шпигунами” і “підозрілими людьми”²⁷. У таких ситуаціях багато агентів-провідників займалися роз’яснювальною роботою, що дуже часто в кінцевому підсумку кардинально змінювало ставлення місцевого населення до німців у бік лояльності до них. Провідник Швей відзначав випадок, коли поранений російський солдат з-поміж місцевих жителів розповів своїм землякам, що він зустрів серед виселених німця, на млині якого у волинській землі йому була надана перша допомога після поранення. Ця невігадана історія допомогла остаточно примирити місцевих людей з виселеними колоністами²⁸.

Але найважче було тим, хто потрапив на розселення в башкирські, киргизькі чи татарські селища. Їхні хати були дуже тісними, складалися з однієї кімнати і місця для багатодітних родин було

дуже мало. Та й спосіб життя цих степових народів кардинально відрізнявся від колоністського. Зустрічали вони поселенців непривітно. Знайти спільну мову було важко, тому що і одні, й інші російською мовою володіли дуже погано. А якщо до цього ще додати, що степовики були мусульманами і відчували відразу до свинини, яка була улюбленою їжею німців, то проблема спільного співжиття цих двох народів практично не мала перспективи бути розв'язаною цивілізовано. Колоністи це прекрасно розуміли і відразу ж просили провідників допомогти їм переселитися у російські поселення. Але розселенням займалася місцева адміністрація, а провідники брали в ній участь лише за власною ініціативою і бажанням. Тому їхні прохання і аргументи про необхідність переселення німців в інші місцевості не завжди знаходили розуміння у місцевого начальства²⁹.

Проте слід справедливо відзначити щире бажання багатьох провідників допомогти колоністам у розселенні. У багатьох випадках вони, завдяки своїй роз'яснювальній роботі, відігравали вирішальну роль у встановленні нормальних контактів між місцевим населенням та німцями, за що останні були їм щиро вдячні. Варто віддати належне провідникам і за прагнення допомогти виселенцям під час самого переїзду, відгородити їх від бюрократичної сваволі і недбалості різних чиновників та службовців, пом'якшити і по мірі можливостей розв'язати побутові проблеми, підтримати їх морально і в психологічному плані. Звичайно, не все вони могли зробити, не завжди це було їм під силу. Були й непрямі свідчення про те, що деякі з них теж зловживали своїм становищем, особливо, стосовно використання грошових авансів, теплою одягу і білизни, продуктів харчування. У них для цього були ідеальні умови. Свідків зловживань практично не було, а скарг німці не писали. Довести факти порушень було неможливо. Але все-таки переважна більшість агентів-провідників відповідально і сумлінно поставилася до виконання своїх обов'язків і в багатьох випадках відчутно допомогла волинським колоністам в особливо драматичний період їхнього життя.

Здебільшого колоністи прекрасно розуміли антигуманний і злочинний характер початої проти них насильницької акції із депортації. Можна зрозуміти ображені почуття десятків тисяч ні в чому неповинних людей, що, не покладаючи рук, працювали на землях Волині, поливали її кривавим потом, добуваючи собі шма-

ток хліба споконвічною селянською працею. І от тепер у них все забрали і вигнали з будинків тільки тому, що вони німці, хоча й громадяни цієї країни, і що їхні родичі в діючій армії проливають кров і гинуть, захищаючи ту владу, що так незаконно і нелюдськи повелася з ними.

Це розуміли й провідники. Багато хто із них не приховував свого ставлення до влади, яка ініціювала депортацію, і щиро співчували колоністам. У багатьох звітах вони звертали увагу на те, що виселяли владні органи переважно середніх і бідних німців, не зачіпаючи багатих, виселяли, не рахуючись ані з віком, ані зі станом здоров'я, ані з тим, що в багатьох чоловіки і сини служили у російській армії. Підкреслювали, що майже 90% виселенців становили жінки, підлітки, діти і старики³⁰. Сваюля ліквідаційних комісій і несправедливість оцінки майна констатували не тільки агенти-провідники, але й інші співробітники комітету, притягнуті до ліквідаційних робіт. На тлі цих фактів неспроможними і непереконаливими виглядали аргументи військової влади, яка намагалася переконати громадськість у гострій необхідності депортації німецького населення. Змінити воєнно-стратегічну ситуацію в районі бойових дій вона не могла жодним чином.

Варто звернути увагу і на господарський аспект депортації. Проведення її напередодні весняно-польових робіт, руйнування багатьох колоністських господарств, неефективне використання секвестрованих німецьких землеволодінь у кінцевому результаті фактично не дало змоги здійснити на них повноцінну посівну кампанію, що завдало відчутної втрати аграрному сектору Правобережної України цілому і Волинській губернії зокрема.

Що ж стосується морально-етичного боку депортації, то вона була дуже чітко зазначена в звітах агентів-провідників. Багато хто із них висловлював здивування і сумніви з приводу її доцільності, намагався зрозуміти, у чому полягає загроза державі з боку цих простих селян-хліборобів, скривджених і безпомічних перед сваволею влади, які покірно сприймали насильство, що чинилося над ними. Деякі з провідників відкрито засуджували цю акцію. Досить відверто і емоційно це прозвучало у звіті провідника Ногаєва: *“Смерть, страдания, плач и рыдания тысяч людей. Стон серой, терпеливо несущей свой крест массы, безмолвной, безропотной, хмурой... Плач обиженных и обездоленных сирот, без вины виноватых... Плоды бюрократического попечительства*

и системы “разделяй и властвуй”. Неужели же должно и может решаться судьба тысяч людей одним росчерком пера ожиревшего самодура?”³¹. Виявляється, може. І депортація волинських німців яскравий тому приклад. Причому перший, але далеко не останній в історії Росії ХХ століття.

¹ Цит. за: *Нелипович С.Г.* Генерал от инфантерии Н.Н. Янушкевич: “Немецкую пакость уволить, и без нежностей...” // Военно-исторический журнал. – 1997. – №1. – С. 48.

² Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1752. – Арк. 3-4.

³ Там само. – Арк. 10.

⁴ Там само. – Спр. 1755. – Арк. 2.

⁵ Там само. – Спр. 1617. – Арк. 90.

⁶ Там само. – Спр. 1752. – Арк. 8.

⁷ Там само. – Арк. 10, 10 зв. Спр. 1617. – Арк. 23, 32, 90.

⁸ Там само. – Арк. 28.

⁹ Там само. – Арк. 68 зв.

¹⁰ Там само. – Арк. 59.

¹¹ Там само. – Арк. 89, 89 зв.

¹² Там само. – Арк. 1.

¹³ Там само. – Арк. 69 зв.

¹⁴ Там само. – Арк. 44, 44 зв.

¹⁵ Там само. – Арк. 29.

¹⁶ Там само. – Арк. 32 зв., 40, 40 зв., 45, 47, 76, 81 зв.

¹⁷ Там само. – Спр. 1693. – Арк. 1–605.

¹⁸ Там само. – Спр. 1617. – Арк. 32 зв.

¹⁹ Там само. – Арк. 70.

²⁰ Там само. – Арк. 1, 30, 52.

²¹ Там само. – Арк. 52.

²² Там само. – Арк. 61.

²³ Там само. – Арк. 16.

²⁴ Там само. – Арк. 80.

²⁵ Там само. – Арк. 8.

²⁶ Там само. – Арк. 63 зв., 68, 72, 80.

²⁷ Там само. – Арк. 20, 30 зв., 35, 71, 72, 84.

²⁸ Там само. – Арк. 13 зв.

²⁹ Там само. – Арк. 16 зв., 21 зв., 48 зв.

³⁰ Там само. – Арк. 90, 90 зв.

³¹ Там само. – Арк. 43.